

“Я НАЛЕЖАВ ДО ТОГО ЗАГАЛУ, ЯКОМУ ДОВОДИЛОСЯ НЕ ТВОРИТИ, А ТІЛЬКИ ТЕРПІТИ”

Анотація

У статті розглядається творчість маловідомого українського письменника кінця ХІХ століття публіциста, критика, громадського діяча, мецената – В.Леонтовича. Аналізуються його твори періоду еміграції.

Ключові слова: еміграція, меценат, громадський діяч.

Ці слова сказав на схилі літ український письменник кінця ХІХ століття, публіцист, критик, громадський діяч, меценат – Володимир Леонтович (1866-1930).

У громадсько-літературному процесі кінця ХІХ-початку ХХ століття творчість В.Леонтовича була помітним явищем. Вже першими своїми творами “Солдатський розрух”, “Пани і люди”, “Абдул Газіс” письменник посів значне місце у когорті творців реалістичної прози, на що звернув увагу І.Франко: “Між прозаїстами 90-х років на першому плані стоїть М.Коцюбинський. Другий визначний прозаїст тої доби – В.Левенко (псевдонім В.Леонтовича)”¹.

Однак творча спадщина белетриста і до сьогодні не вивчена, не прокоментована належним чином. Про потомственного українця із старовинного роду Леонтовичів, донедавна ми, на жаль, не знали нічого. Об’єктивно склалося так, що творчий доробок В.Леонтовича опинився поза увагою української літературознавчої науки. Однією з причин обачливого ставлення дослідників до його художньої спадщини слугував національно окреслений пафос творів белетриста та вимушений від’їзд з України.

Сьогодні В.Леонтович повертається в Україну, до рідного краю,

¹ Франко І. На вічну пам’ять І.Котляревському. - Т.35. - С.230.

незмінну любов до якого проніс через усе своє життя. В еміграції В.Леонтович писав: “Ми, сільські люде, приростаємо до землі, до рідного краю серцем...Немає для мене на землі кращого куточка, як мій хутір, немає кращого краю од України”².

Народився В.Леонтович у с.Оріхівка Лубенського повіту на Полтавщині в родині великого землевласника. Закінчив лубенську гімназію, вищу освіту здобув на юридичному факультеті Московського університету (1888). Оселившись в Оріхівці, займався В.Леонтович сільським господарством, культурною діяльністю. Був членом київської “Старої громади”, протягом 1907-1914 років входив до складу редколегії “Літературно-наукового вісника”. Разом з ученим С.Чикаленком видавав газету “Громадська думка”(1905-1906), редагував журнал “Нова громада”(1906), був головою “Товариства підмоги українській літературі, науці й штуці”(1911-1919).

Дуже активну участь брав він у житті й діяльності місцевого самоврядування. Приблизно з 1891 року він був гласним (депутатом) Лубенського повітового земства. Тривалий час також працював гласним Полтавського губерніяльного земства, беручи активну участь у розв’язанні господарських і культурних питань Полтавщини.

Активний учасник громадівського руху, В.Леонтович, розуміючи труднощі в розгортанні видавничої справи в Україні у зв’язку з постійними переслідуваннями українського слова зробив дуже багато для розвитку журналістики, а отже, й піднесення національної свідомості українських освічених кіл. Популярність В.Леонтовича забезпечувалася його винятковою працездатністю і безкомпромісністю у всіх справах, за які він брався. Маючи високий інтелект і природний талант, він зумів виховати в собі безцінні риси – величезну працездатність, ретельність, пунктуальність, самокритичність, точність, об’єктивність у судженнях.

² Леонтович В. Спомини втікача//Українське слово.- {Берлін}, 1922.- Ч.13.-С.103.

Творчий доробок В.Леонтовича охоплює кілька десятків оповідань, нарисів, які спочатку друкувалися в періодичних виданнях Галичини та Наддніпрянщини (“Зоря”, “Діло”, “Киевская старина”, “Літературно-науковий вісник”, “Громадська думка”); низку соціально-побутових повістей “Пани і люди” (1893), “Старе і нове” (1913), “Образки з життя духовенства”(1895), “Оповідання” - Т.І (1918), мемуарну оповідь “Спомини втікача“, видану в Берліні 1922 року, “Хроніку родини Гречок (дві частини, Львів, 1921-22). Там же вийшла друком збірка “Ворохобня”(1930). Окрему групу творів письменника складають статті, рецензії, спогади.

Виходом у світ оповідання “Солдатський розрух” і починається творча праця В.Леонтовича на українській літературній ниві. “За університетських часів я не писав нічого, і тільки по скінченню університету, та й то не зразу, написав року 1890 перше оповідання “Солдатський розрух,” надруковано у Галичині в 1901 році, видано коштом В.Симиренка.”³

Творчість В.Леонтовича не лишилась поза увагою тогочасної літературної критики. Хоч і в невеликій кількості, але з’явилися рецензії й відгуки, зокрема О.Грушевського, С.Лукича, С.Єфремова, С.Томашівського, що свідчить про неабияку увагу до художньої праці письменника.

За словами О.Шульгина “В.Леонтович вже здавна відомий в аналах історії української літератури як соціальний письменник. Таким він є і в сучасних творах. Рідко хто так глибоко розуміє громадські відносини на Україні, як він. Його погляди соціально-політичні, які в двох-трьох місцях може й відбуваються, цілком одступають перед художньою уявою і тому такі переконуючі і яскраві”.⁴

Серед багатьох творів, які ввійшли до збірки “Оповідання” 1918 року особливе місце належить “історичній фантазії” “Абдул Газіс”. У ній письменник на тлі історико-культурних проблем свого часу вдало змальовує картину політики царського уряду проти азійських народів, що їх Росія

³ Комаров М. Невідома автобіографія В.Леонтовича //Українська мова та література.- 1996.- число 15.- С. 6.

⁴ Шульгин О. Образки стародавнього життя: Оповідання В.Леонтовича Ворохобня і інші //Тризуб.-1930.- № 45 (253).- С.2.

підкорила собі силою чи дипломатичними засобами. Автор в історичній оповідці засуджує систему того деспотичного панування, що його утверджувала царська Росія не тільки в своїх володіннях, але й намагалася поширити її на інші держави. Під гаслом “культурної місії Росії на Сході” чинилися жорстокі репресії, що було, власне, поневоленням, економічним і політичним визискуванням, гнобленням малих народів. Такою була царська політика не тільки щодо азійських народів, але й до братніх слов’ян - українців, поляків, білорусів, де царська політика також супроводжувалась об’ємним зросійщенням.

Вільно володіючи історичним матеріалом, В.Леонтовичу вдалось у творі по-життєвому правдиво відтворити обстановку XVII-XVIII століть, створити художні картини, в яких правдиво відтворені найбільш типові, докорінні риси всієї національно-героїчної епопеї українського народу, подати складний процес становлення української суверенної держави на чолі з її великим сином Богданом Хмельницьким.

У повісті “*Per pedes apostolorum*” (“Образки з життя духовенства”) на широкому суспільному фоні розгортаються сторінки з життя духовенства, порушуються важливі питання освіти й виховання молодого покоління. Якщо тема повісті певною мірою виявилась традиційною, то проблеми виховання молоді сприймались злободенно. Письменник відібрав і узагальнив найхарактерніші типові риси життя й побуту духовенства, навчання і виховання в духовних закладах, піднявся до вершин реалістичної типізації відомих йому суспільних явищ, створив проблемний художній твір на сучасну тему.

В.Леонтович, цей, безсумнівно великий знавець народного побуту, створив сповнені життя постаті сільських батюшок. Він і пізніше звертався до цих же тем (“Старе й нове”). Побут цікавив письменника якнайбільше. І це легко зрозуміти. За умов, коли загальна маса української інтелігенції виявилась значною мірою зденаціоналізованою, розуміння своєї народності можна було знайти лише у тих, хто близько стояв до народу, чув з його вуст

живу народну мову, певною мірою сам підпадав у побуті під вплив народних поглядів, звичаїв. Попівські родини зберігали багато традиційного в своєму побуті, тримались давніх звичаїв, вірили в дідівські ідеї. Проте їхні діти йшли, здебільшого, іншим шляхом, підпадали під інший, новіший для них побут. Нове спокушало їх, обіцяло піднесення до вищого суспільного становища, в коло того товариства, яке згорда дивилося на менш освічену масу.

Проблема села, інтелігенції в центрі його повісті “Пани і люди” В.Леонтович докладно, з художньою переконливістю зобразив соціальний стан українського селянства наприкінці минулого століття, його розшарування на різні стани, відтворив взаємини вищих і нижчих верств суспільства, змалював панораму соціальних зрушень у наддніпрянському селі, вивів позитивні образи інтелігентів, які сприяють культурному прогресові суспільства, “йдуть” у люди, щоб стати між ними людьми, а не панами-визискувачами.

Зі сторінок твору постають картини бурхливої активізації у сфері національного відродження в кінці ХІХ століття. Піднесення суспільно-політичного життя в Україні після Кримської компанії, польське січневе повстання 1863 року, твори Шевченка, які примусили усіх поглянути інакше на себе - все це спонукало українську молодь зробити рішучий і перспективний крок до народу. Інтелігенція все більше вивчала народне життя, запалювалась ідеями демократизму, національної свідомості.

Морально-етичну проблему покликання людини, її громадянської сутності порушив автор у новелі “Самовбивець.” В особі головного персонажа твору – П’ятигорця, духовно надламаної, безініціативної людини, яка живе, трусячись кожного вільного руху і то перед урядом, і перед власним сумлінням, автор засуджує філософію пасивності, бездіяльності, безцільного існування (вегетування). Бездумний спосіб життя, небажання активно утверджуватись у суспільстві, безвольність ведуть, зрештою, до розчарування, до втрати сенсу буття і навіть призводять до самогубства.

Багато місця у творі автор відводить психологічній характеристиці персонажа, з особливою увагою акцентує на перебігові подій у сюжеті, які спричинились до трагічної розв'язки. Соціальні проблеми становлять наріжний камінь у мотивації автором особистісних трагедій. Авторську позицію письменник ототожнює із співчутливим другом колишнього товариша по навчанню – намагається зрозуміти стан розбурханої особистості в пориваннях до “героїчного”, нестерпність до одноманітності та буденщини і закликає при цьому навчитися вдовольняти жагу до життя працею, єдиним сталим джерелом утіхи. На що дістає відповідь: “Але чим, як її вдовольнити, коли нема жодної вартої мети, а сама людина є якоюсь безсилою, нікчемною іграшкою чи природи, чи Бога, чи ще когось!”(4). І тільки тоді засуджується “непогамований” друг, сприймається моральним самогубцем, коли той, діставши від далекого родича спадщину, оселяється у великому місті, меблює квартиру в стилі “модерн” (серед вишуканого інтер'єру на чорному тлі стіни розташовує череп з кістками) і видає збірку декадентських віршів із суцільними рядками крапок, знаків запитання або вигуків типу: “О моє чудове змарніле обличчя? Милуюся твоїми сніговими блищами”.⁵

Низка моральних і етичних проблем пов'язана в оповіданні-сповіді “Гинуть мрії” з образом автора-сповідача, з розкриттям його внутрішнього життя, його болісної еволюції.

Становище автора опинилось в сумній атмосфері переляку, неясних, проте грізних поголосок, поплутаних звісток, сумнівів і підозрінь. Ясного нічого нема, щось грізне, мов важке передчуття неминучого нещастя висить в повітрі і душить усіх, гнітить очікування чогось трагічного. “Що буде там, ззаду?” - цікавило письменника, бо бачив він, що не на добро розгулялась народна стихія. Дві верстви - пани і мужики - зійшлись тут проти себе. Психологія селянських мас і панських садиб переплітаються тут разом на тлі руйнування і пожежі. “Коли-не-коли стрінеться віз, на йому чоловік, нап'ятій кобеняком, дивиться з-під його на мене пильним, гострим та

⁵ Леонтович В. Самовбивець/ Старе й нове. – К., 1913.- С.4,6.

ворожим поглядом... За віщо?... Цей ворожий погляд селянина переслідував мене...Треба тікати...куди? У город, де панують більшовики - од своїх сусід, од своїх земляків до большевиків?”⁶ І при тім глибоке міцне бажання - хоч би скоріше ніч проминула і встало сонце, але там знову ніч без сну, з важкими думами. І сумне гірке усвідомлення, що як і маєток, його життя зруйноване.

Російська революція й повстання Української держави спонукали В.Леонтовича до виру національно-творчої праці. Коли встановилася радянська влада, В.Леонтович півтора місяці працював у Києві, в раднаргоспі, але як “представник буржуазії” мав сплатити 100 тисяч карбованців контрибуції. Таких грошей він не мав, та й дістати не міг, а тим часом неплатникам загрозували арештом.

Очевидець, критик, публіцист і меценат Євген Чикаленко у своїх спогадах про В.Леонтовича розповідав, що “насправді невеликий прибуток Володимир Миколайович витрачав не лише на потреби власної родини, бо був не тільки, а, можна сказати, й не стільки поміщиком, до цієї когорти він ніколи не тяжів, скільки меценатом”.⁷

Друзі попередили В.Леонтовича, що хтось у ЧК його впізнав, як колишнього міністра (хоч на посаді міністра земельних справ він пробув недовго). Щоб уникнути репресій, Леонтович виїхав за кордон, про що згодом написав: “Покидав я свій город та свій хутір...в пригніченому, сумному та якомусь неусвідомленому стані”.⁸

Вимушений від’їзд з України, втеча через Крим, Кавказ до Туреччини, згодом переїзд до Німеччини, де якийсь час працював В.Леонтович у газеті “Українське слово”, потім життя в Югославії, нарешті, в Чехословаччині він знайшов остаточний притулок. Усе це болючими карбами відбилося в душі письменника, який втратив Батьківщину, незмірно дорогою для нього.

Болючими були хвилини прощання з рідною землею, з Україною. В автобіографічному, до певної міри, “Оповіданні молодого лелеки” письменник із щемом у серці писав: “Коли з вишини я востаннє глянув на те місце, де народився, де минуло моє дитинство, коли побачив нашу комору і

⁶ Леонтович В. Гинуть мрії: Оповідання.-К.,1918.- Т.1. – С.180.

⁷ Чикаленко Є. Спогади (1861-1907) ; Нью-Йорк.- С.380.

⁸ Леонтович В. Спомини втікача //Українське слово.- {Берлін}, 1922.- Ч.13.-С.103.

наше болото, мені зробилося тяжко і якби лелеки могли плакати, я б, певно, заплавав”.⁹

Безмежна самовіддана любов до України, до далекого рідного краю чується в кожному рядку сердечної щирої сповіді: “За ті пів року, що я пережив там, я раз у раз згадував свою справжню та справді чарівну батьківщину з її тихими водами та ясними зорями”.¹⁰

До України звернуті були всі найкращі почуття, мрії, думки в.Леонтовича. Україну, свій далекий рідний край, письменник бачив у сні: “Ніде в світі не голубіє так небо, ніде немає тих кольорів хмарок і повітря, як в нас в червні, ніде не зеленіє так степ, не блищать так роси, не світяться зорі”.¹¹

Тяжкі настрої смутку, безмірної туги опановують душу письменника. З-під його пера постають тужливі мотиви, що часом межують з повною розпукою і безнадійністю.

Життя в еміграції – особлива доба в долі в.Леонтовича. Все болючіше відчувається ізольованість і покинутість. Настає рішуча переоцінка суспільних, моральних і політичних цінностей.

Тяжкі матеріальні умови, постійні недуги дружини й сина, складний душевний стан підірвали здоров'я письменника. “Почав занепадати на здоров'ю, серце слабло і весь час обзивалося тупим тисненням, а іноді гострий біль наче країв те серце, і воно тріпотіло, як не розірветься...часто не було чим дихати...”.¹²

Та він не занепав духом, продовжив свою громадсько-культурну й літературну діяльність. На той час припадає його неабиякий творчий доробок: “Спомини утікача” (1922), “Хроніка родини Гречок” (1922), “Дитячі й юнацькі роки Володі Ганкевича” /надруковано 1959р. в газеті “Америка”/, збірка оповідань “Ворохобня” /1930/. Протягом 20-х й початку 30-х років у

⁹Леонтович В.Оповідання молодого лелеки // Українська мова та література.- 1996.- число 15.- С.6.

¹⁰ Там же.

¹¹ Леонтович В. Спомини втікача // Українське слово.- {Берлін},1922.- Ч.13.-С.103.

¹² Леонтович В. Спомини втікача //Українське слово.- {Берлін},1922.-Ч.13.-С.103.

різних виданнях Львова, Праги, Берліна, Парижа з'являється ціла низка оповідань, нарисів-мемуарів про культурне життя в Україні кінця ХІХ - поч. ХХ ст., зокрема: "Спогади про Є.Чикаленка", "Спогади про мої зустрічі з українськими діячами старшого покоління," "Спогад про М.Коцюбинського" та ін. Вийшла його книжка в перекладі чеською мовою "Революція іде". Новим у творчості письменника було звернення до жанру казки: "Кудла", "Фея", "Війна", "Оповідання молодого лелеки".

В.Леонтович брав участь у виданні газети "Українське слово" (Берлін), що її редагував Д.Дорошенко, а трохи пізніше виїхав з родиною до Югославії, де взяв в оренду невелику ферму і зайнявся господарством, але з тим господарством в чужій країні йому не поталанило. Він вимушений був зліквідувати те господарство і переїхати до Чехословаччини, де (переважно в Празі) жив аж до самої смерті в дуже тяжких матеріальних умовах та зі слабким здоров'ям, дуже порушеним революцією і клопотливим життям на чужині.

Але, не зважаючи на своє здоров'я, він у Празі продовжував брати участь в національному громадському житті і був головою "Товариства св. Володимира Великого князя України-Руси," "в яким, - як зазначає О.Шаповал, - гуртував українські національно-консервативні елементи української державності на всіх землях українських".¹³

Плідно співробітничав В.Леонтович з тижневиком "Тризуб", що був виразником національно-державницької ідеології, друкує статті про тогочасну літературу в Україні ("Літературні спостереження" та ін.) під псевдонімом "Давній"; співпрацює з іншими періодичними українськими виданнями - "Січ", "Хліборобський шлях".

Розшифрування псевдоніму "Давній", під яким письменник виступав у журналі "Тризуб" з літературно-критичними статтями про художній процес на поневолених українських землях, дало нам змогу розкрити невідому сторінку творчої праці митця - викривача облудливих, фальшивих концепцій

¹³ Шаповал о. Пам'яті В.Леонтовича // Січ, {Шикаго}, 1934.-Ч.9.-Зберезня.-С.3.

у мистецтві, насаджуваних комуністичним режимом.

Працюючи у несприятливих умовах, В.Леонтович своїми творами розширював тематичні горизонти української реалістичної прози, збагатив її актуальними проблемами сучасного йому життя - філософськими, політичними, психологічними. Його творчість несла в собі нові тенденції й ознаки української класичної прози: передусім - це заглиблення в явища життя, новизна у світовідчуттях, поглиблений інтерес до внутрішнього світу людини, до використання багатого етнологічного матеріалу, який у його творах перестав бути тільки “декоративним” елементом чи постачальником тем, сюжетів, образів, став тим джерелом, яке дозволяло глибше розкривати психологію змальованих ним персонажів.

У спостереженнях Д.Дорошенка та О.Шаповала знаходимо згадки про деяке відчуження В.Леонтовича від українського еміграційного життя. Невідомим є зв'язок письменника з російським журналом “Хутор,” що виходив у Празі та видав його брошуру “Культура сільськогосподарських рослин в умовах Юга Росії.” “Можливо саме цей зв'язок був причиною непорозуміння із земляками, ”- вважав О.Шаповал.¹⁴ Проте сам письменник в “Автобіографії” зізнався: “Знов-таки і на еміграції довелося не раз мені відчувати на собі вороже відношення більшості земляків, і се й примусило мене стояти і жити осторонь українського громадянства на еміграції”.¹⁵

Більш чи менш умотивовані, проте не в усьому підкріплені фактами версії дослідників, попри деяку свою недоказовість, усе ж моделюють структуру кризового стану В.Леонтовича, який зрештою завершився відстороненням письменника від літературної діяльності. Стає очевидним, що ключ до розуміння душевної порожнечі лежить у його біографії: “Свідомість, що на еміграції він нікому не потрібний, а дома його роботу визнано шкідливою, що марно спливають безцільно та безхосенно дні, оброптом, тягарем лягли і на мозок і на серце. Без потреби, без користи для будь-кого, на шкоду усім знищено його життя, розтоптані його праця, бо

¹⁴ Там же.-С.2.

¹⁵ Комаров М. Невідома автобіографія В.Леонтовича // Українська мова та література.- 1996.-число 15.-С.6.

прийшов сліпий катаклізм”.¹⁶ Зрозуміло і водночас суттєво, що твори доповнюють життєпис письменника, особливо приховані від зовнішнього ока вияви його поведінки, мислення. Тому кризовий стан персонажів прози Леонтовича “Гинуть мрії,” “Ворохобня,” “Спомини втікача,” “Вигнанці” може трактуватися як відтворення власної долі, стану душі письменника. “Не дається нам тут кількома цитатами передати цей страшний трагізм, цей сум, що автор відчуває всім серцем, але зберігає, як і скрізь, спокій епіка-оповідача і той ясний, усе розуміючий хоч може і не все оправдуючий погляд на світ і людей”.¹⁷

Серед творів із збірки “Оповідання” 1930 року частіше, ніж у попередніх творах, натрапляємо на улюблену тему В.Леонтовича – тему землі. Любов до землі автор передає своїм героям “і тому, – на думку Й.Сірки, – твори з цією тематикою з художнього боку є найкращими”.¹⁸

Земля була тією живицею, яка давала селянам заняття і незалежність. Письменник трохи ідеалізує становище селян, кажучи: “Бідним селянам, хто таки зважувався купувати землю, доставалася вона, правда, не легко, бо вимагала великого напруження, енергії та праці, але дякуючи їм та дальшому зросту земельних цін, ці люде часто багатіли, сплачували борги і за кілька років робилися заможними господарями”.¹⁹

Землею можна було розбагатіти, як і збідніти. Звичайно, багатіли одиниці, як Свирид Дон Дем’янович Висоцький з оповідання “Життєпис земельного спекулянта”. В цьому творі В.Леонтович змальовує Висоцького – хитрого купця, який був писарчуком, але, взявшись за перепродування землі, дуже розбагатів. З настанням революції він, як і інші, втратив землю.

З художнього боку до кращих оповідань, у яких землі відводиться центральне місце, належать “Степан Моргун”, “Пан Лагода”, “З життя моєї баби”.

¹⁶ Леонтович В. Вигнанці // Січ.- {Шикаго}, 1934.-10 березня.- С.156-157.

¹⁷ Голубець М. Старе й нове.- К., 1914.- С.2-3.

¹⁸ Сірка Й. В.Леонтович: Бібліографія // Відділ рукоп.Інституту літератури імені Т.Шевченка.- фонд 199. Зб. 50.- С.14.

¹⁹ Леонтович В. Ворохобня.-К., 1930.-С. 99.

В набутку В.Леонтовича є й цикл творів з життя євреїв. Це – “Хапкович,” “Опанас Олексієвич Сverbій,” “Помирили,” “Старе й нове,” “Я заробив у мого Бога,” “Gentilhome deklasse.”

У них письменник змальовує тип українського жида, який займався гешефтом в українському селі. Автор в цих оповіданнях ніяк не виказує ні найменшого антисемітизму, скоріше акцентує увагу читачів на тому, що жида вміють краще організувати своє життя, ніж українці. А те, що між українцями і жидами трапляються ненажери, автор змальовує в оповіданні “Образки стародавнього життя”, подаючи образи найбагатших мешканців містечка Лубен – Опанаса Олексієвича Сverbія і Пейсаха Рувіновича Хапковича. Обидва розбагатіли подібним способом, обдираючи людей. Різниця лише в тому, що Сverbій нічого для громади не зробив, крім хіба лише того, що побудував дзвіницю, тоді як Хапкович допомагав фінансово жидівській громаді, щоправда, робив це з примусу. Обидва вони ненажери, всіляко обдирають людей, щоб тільки поповнити своє майно.

Неухильно зростаюча проблемність тодішньої дійсності у повісті “Старе й нове,” що належить до найкращих творів про життя жидів певною мірою позначилась на образах повісті: пильна увага до потреб дня, широко об’ємні синтетичні задумки, проблемна широчінь, заглиблення в національний генезис героїв - такі досить типові риси твору письменника.

Одне слово, творчість письменника засвідчила художню й досить виразно індивідуалізовану майстерність, яка об’єктивно не могла залишитись поза увагою сучасників, читачів.

